

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱԾԱՆՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(ՔԱՆԻ”-ՈՑ ԱԾԱՆՑ ԿԱ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ)

ՄԱՆՈՒԿ ՖԵԼԵՔՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
գիտաշխատող, Բ.Գ.Թ., դոցենտ
manukfeleqyan@gmail.com

DOI: 10.57236/1829-0183-2023.2(29)-45

Համառոտագիր

Հոդվածում քննվում են բառակազմական ձևային բազմիմաստության և համանունության տարանջատման հարցեր: Առաջարկվող չափանիշների հիման վրա ժամանակակից հայերենի համար տարբերակված են **ng** (/ʎng/անոց) հնչյունական կազմն ունեցող երեք համանուն ածանցներ՝ **-ng₁** (ունի «տեղ» բառակազմական իմաստը), **-ng₂** («կոնկրետ առարկա» և «գործողության՝ որպես երևույթի անուն» բառակազմական նշանակություններով), **-ng₃** (ոչ գործուն ձևային, որ պահպանվել է գրաբարյան միայն մի քանի կազմություններում):

Քանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ձևային համանունություն, բազմիմաստ ածանցներ, համանուն ածանցներ, ածանցների տարբերակներ, բառակազմական հիմք, իմաստային անփոփոխակ, բազմիմաստության և համանունության սահմանազատման չափանիշներ:

ABOUT THE HOMONYMY OF SUFFIXES

(OR HOW MANY SUFFIXES -ՈՑ(-OTS) ARE THERE IN THE ARMENIAN LANGUAGE?)

MANUK FELEQYAN

RA NAS Language Institute
Researcher, Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor
manukfeleqyan@gmail.com

Abstract

This article discusses issues of distinguishing polysemy and homonymy of word-forming morphemes. Based on the proposed criteria, three homonymous suffixes with the phonetic composition ng (ʎng/անոց) [ots (nots//anots)] are distinguished in the modern Armenian language: **-ng₁** (has the word-formation meaning “place”), **-ng₂** (with the word-formation meaning “a specific object” and “the name of an action as a phenomenon”), **-ng₃** (an inactive suffix, preserved only in a few borrowings from the Old Armenian language).

Keywords and phrases: homonymy of morphemes, polysemous suffixes, homonymous suffixes, variants of suffixes, lexical basis, semantic invariant, criteria for distinguishing polysemy and homonymy.

**ОБ ОМОНИМИИ СУФФИКСОВ
(СКОЛЬКО СУФФИКСОВ -ՈՅ(-ՕՇ) В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ?)**

МАНУК ФЕЛЕКЯН

Институт языка НАН РА

Научный сотрудник, кандидат филологических наук

manukfelegyan@gmail.com

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы дифференциации многозначности и омонимии словообразовательных морфем. На основе предложенных критериев в современном армянском языке выделяются три омонимичных суффикса с фонетическим составом *ng* (*ŋng*/*ʷŋng*) [*oc*^с (*noc*^с//*anoc*^с)]: *-ng*¹ (имеет словообразовательное значение «место»), *-ng*² (со словообразовательными значениями «конкретный предмет» и «название действия как явления»), *-ng*³ (неактивный суффикс, сохранившаяся лишь в нескольких заимствованиях из древнеармянского языка).

Ключевые слова и словосочетания: омонимия морфем, многозначные суффиксы, омонимичные суффиксы, варианты суффиксов, лексическая основа, семантический инвариант, критерии разграничения многозначности и омонимии.

Անառարկելի է համանունությունը, երբ գործ ունենք տարբեր կիրառության, տարբեր գործառույթներ ունեցող ձևույթների հետ: Հայերենում կան *ան* հնչյունական կազմն ունեցող մի քանի ձևույթներ՝ ժամանակակից հայերենի ամենաարտադրողական ածանցներից *ան*- ժըխտական նախածանցը, *-ան*- բայական սոսկածանցը և ածականակերտ ու գոյականակերտ *-ան*, վերջածանցը: Լեզվում կան ևս երկու նույնահունչ վերջածանցներ՝ *-ան*₂ (*արգելան*, *դեղձան*, *գլան*) և *-ան*₃ (*արժան*, *բաժան*, *պարմունճան*): Սրանցից առաջին երեքը չունեն ծագումնային որևէ առընչություն, իսկ վերջին երկուսի կապը *-ան*, վերջածանցի հետ ստուգապես հաստատված չէ [տե՛ս 9, էջ 11-12]:

Եթե հայերենի բառահարաբերական ձևույթների համանունության մասին լեզվաբանական գրականության մեջ եղել են ոչ քիչ անդրադարձ-

ներ¹, հրապարակի վրա է Ն. Պառնասյանի ուշագրավ մենագրությունը [տե՛ս 7], ապա բառակազմական ձևությունների մասին դրանք ավելի սակավաթիվ են: Հստակեցված չեն նաև բազմիմաստ և համանուն ածանցների տարբերակման չափանիշները: Միայն էդ. Աղայանն է ածանցների համանունությունը և բազմիմաստությունը տարբերակելու համար առանձնացնում երեք շատ ընդհանուր չափանիշ՝ ա) եթե ձևապես նույնական ածանցները կազմում են երկու տարբեր հարացույցներ [...], կամ՝ բ) եթե միևնույն խոսքի մասին են պատկանում, բայց որոշակիորեն տարբեր և նույնիսկ հակադիր իմաստներ ունեն [...], ապա դրանք համանուններ են, գ) եթե միևնույն հարացույցին պատկանող ձևապես նույնական ածանցները տարբեր հիմքերից կազմվող ածանցումներում տարբեր ածանցական իմաստներ են ստանում, ապա ունենք բազմիմաստ ածանց [...] [տե՛ս 2, էջ 290]: Համանունությունը որոշելու համար կարևոր է համարվում նաև ձևապես նույնական ածանցների տարբեր խոսքի մասեր կազմելը [տե՛ս 4, էջ 12]: Ամեն դեպքում, ինչպես բառային համանունության դեպքում է, գլխավոր չափանիշը մնում է իմաստաբային կողմը: Ինչպես նշում է Ա. Ա. Աբրահամյանը, «ողջ դժվարությունը կապվում է իմաստային կողմի հետ, որի հարաբերությամբ էլ որոշվում է հնչյունային (հնչույթային) նույնպիսի դրսևորում ունեցող մեկ այլ միավորի համանուն լինելը կամ չլինելը: Այդ դժվարությունը խիստ ակնբախ է հատկապես երկրորդական ձևությունների համանունությունը վերհանելու գործում, քանի որ [...] դրանց արտահայտած իմաստների մեջ վերացարկումն ուժեղ է» [1, էջ 23]: Այս պարագայում կարևոր է դառնում ածանցի իմաստային անփոփոխակի (ինվարիանտի) որոշումը: Ցանկացած ածանցի համար կարելի է առանձնացնել մի այնպիսի ընդհանուր (թեկուզ և երբեմն խիստ վերացական) նշանակություն, որը իր հիմնական կողմերով կրկնվում է այդ միավորի խոսքային յուրաքանչյուր իրացման մեջ:

Հայերենի բազմիմաստ և համանուն ածանցների տարբերակման սկզբունքների ոչ լիակատար մշակվածությունը շատ լավ երևում է *-ng* վերջածանցի և նրա տարբերակների (*-ung* // *-անց*) քննության ժամա-

¹ Հատկապես հիշատակելի է Ա. Ա. Աբրահամյանի «Հայերենի քերականական համանունության շուրջ» ծավալուն հոդվածը, տե՛ս [1, էջ 20-38]:

նակ: Ա. Սուքիասյանը և Ա. Մարգարյանը սրանք համարում են միևնույն ածանցի տարբերակներ [տե՛ս 8, էջ 278 և 6, էջ 227]: Ս. Էլոյանը և Ս. Գալստյանը ընդունում են *-ng* և *-նng* // *-անng* տարբեր (ոչ համանուն) ածանցներ [տե՛ս 5, էջ 187, 189 և 4, էջ 89, 161]: Էդ. Աղայանն առանձնացնում է *-անng* // *-նng* հնչումն ունեցող երկու համանուն ածանցներ [տե՛ս 2, էջ 288-289]: Մ. Ասատրյանը սրանք համարում է երեք ինքնուրույն բազմիմաստ ածանցներ: Հաշվի առնելով *-ng* ածանցի իմաստային անփոփոխակը, իսկ ավելի ճիշտ՝ անփոփոխակները, և կապակցելիությունը տարբեր հիմքերի հետ՝ փորձենք պարզել, թե հայերենում քանի *-ng* // *-նng* // *-անng* վերջածանց կա:

Այս ածանցը ավելանում է հիմնականում գոյականական, բայական, նաև մի քանի ածականական և դերանվանական հիմքերի վրա: Գոյականական հիմքերից կազմում է գոյականներ՝ «նախատիպ գոյականով նշվող առարկայի հետ առնչվող տեղ» ընդհանուր բառակազմական նշանակությամբ: «Տեղ» անփոփոխակը կարող է ունենալ բազմաթիվ տարբերակներ՝ «առարկան պահելու տեղ» (*զինանց, մթերանց, աղբանց*), «առարկան պատրաստելու, մշակելու, արդյունահանելու տեղ» (*աղյուսանց, բանջարանց*), «նախատիպ գոյականով անվանվող կենդանին պահելու, խնամելու, բուծելու տեղ» (*խոզանց, թռչնանց, մեղվանց*), եթե նախատիպը մարդ է ցույց տալիս, ապա «մարդկանց հավաքվելու, աշխատելու, զբաղվելու, բուժվելու տեղ» (*ուսուցչանց, ծերանց, հյուրանց, զորանց, գժանց*), «մարդկանց աշխատանքային գործունեությամբ զբաղվելու տեղ» (*արվեստանց, վարսավիրանց, մսավաճառանց*), «որևէ կերակուր պատրաստելու, ուտելու տեղ» (*խոհանց, գարեջրանց, խորովածանց, պոռնիկանց*) և այլն: Այս բոլոր կազմություններում շատ հստակ է «տեղ» անփոփոխակը:

Գոյականական հիմքերով այլ կազմություններում «տեղ» անփոփոխակը նույնչափ հստակ չէ: Այսպես, Էդ. Աղայանը գրում է, որ *հիվանդանց, դարբնց, հյուսնց* և *գլխանց, թիկնց, թևնց* բաղադրությունների «միջև կա իմաստային բացահայտ հակադրություն. առաջին շարքի բառերը ցույց են տալիս որևէ բանի հատկացված տեղ, որևէ բանով բնորոշվող տեղ, երկրորդ շարքի բառերը՝ զգեստ կամ զգեստի մաս, որևէ բանի ծառայող շոր. իմաստներն այնքան տարբեր են, որ հնարավոր չէ նույն ածանցը համարել, ուստի և համանուններ են» [2, էջ 290]: Սակայն նշենք, որ այս կազմություններում «տեղ» նշանակությունը բոլորովին էլ

մթագնած չէ. մարմնի մասեր անվանող գոյականական հիմքերով կազմությունները հանգիստ կարող են մեկնաբանվել իբրև «նախատիպի համար նախատեսված, տվյալ *տեղում* կրվող հագուստ կամ զարդ», ինչպես և վարվել է Ս. Գալստյանը [տե՛ս 4, էջ 90-91]: Այսինքն՝ այս դեպքում մենք գործ ունենք միևնույն ածանցի իմաստային տարբերակի հետ: Առավել շատ է մթագնել այս ածանցի «տեղ» իմաստային անփոփոխակը չափի միավորներ կամ չափ ցույց տվող գոյականներով (այս դեպքում նաև թվականական և դերանվանական հիմքերով) կազմություններում՝ *դրամանոց, լիփրանոց, գրամանոց, տասանոց, քսանհազարանոց, ինչանոց, քանի(ս)անոց* և այլն: Այս կազմություններում «տեղ» անփոփոխակի առանձնացումը պահանջում է ավելի մեծ վերացարկում, մանավանդ որ սրանք ունեն թե՛ գոյականի և թե՛ ածականի խոսքիմասային պատկանելություն (առավել ճիշտ մեկնությամբ՝ ածականներից խոսքիմասային փոխանցմամբ առաջացած գոյականներ են): Լեզվում կան ածականական և գոյականական հիմքերով կազմված նաև «մաքուր» ածականներ, որոնք չեն վերածվել գոյականների՝ *թանկանոց, էժանանոց, տոննայանոց // տոնանոց, մղոնանոց* և այլն: Այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ սրանցում դեռևս հնարավոր է նկատել «տեղ» նշանակությունը. «մի առարկա (չափելու սարք, կշռաքար, մետաղադրամ, խաղաթուղթ և այլն), որի վրա (որևէ *տեղում*) նշված է արժեք»: Ածականների դեպքում, ասենք՝ *թանկանոց ապրանք, տոննայանոց բեռ* (=մի ապրանք կամ բեռ, որի *վրա* նշված է թանկ գին կամ ծանր կշիռ): Մեր կարծիքով սա միևնույն բազմիմաստ ածանցի իմաստային ևս մեկ տարբերակ է:

Բայական հիմքերով կազմությունները ևս գոյականներ են: Այս հիմքով ենթակաղապարներից մեկով կազմված գոյականները կրկին ցույց են տալիս «*տեղ*, որտեղ կատարվում է նախատիպի ցույց տված գործողությունը»՝ *չորանոց, վաճառանոց, աշխատանոց, դիտանոց* և այլն: Սա ևս միևնույն բազմիմաստ ածանցի կիրառություններից մեկն է:

Առավել գործուն են այս ածանցով կազմությունների հետևյալ մասնակաղապարները՝ ա) «բնածայնական բայ + *-ոց*». այս գոյականներն ունեն «նախատիպի արտահայտած բնածայնության անունը» բառակազմական նշանակությունը՝ *բզզոց, խշխշոց, ծվծվոց, ֆշշոց* և այլն: բ) Այս բառակազմական նշանակությանը շատ մոտ իմաստ ունի բնածայնական ու նաև ոչ բնածայնական հիմքերով հաջորդ մասնակաղապարը. «նախատիպի արտահայտած գործողությունն իբրև անուն»՝ *կաթոց*,

խայթոց, խոմփոց, հաչոց, ործկոց և այլն: Նաև կրկնավոր հիմքերով՝ *վազվզոց, խզբզոց, ծակծկոց*: գ) Բայական հիմքերով կազմում է կոնկրետ (ոչ վերացական) առարկաների անուններ՝ *կապոց, թրջոց, սփռոց* և այլն: Այս մասնակաղապարով են կազմված բազմաթիվ գործիքների անվանումներ՝ *ջնջոց, խարտոց, սղոց, խրոց, մխոց* և այլն: Այս կազմություններում, ինչպես տեսնում ենք, չկա «տեղ» անփոփոխակը: Հիշյալ բաղադրությունների *-ոց* ածանցը պետք է համարվի նախորդի համանունը: Հետևաբար, հայերենում պետք է տարբերակվեն *-ոց* (*-նոց* // *-անոց*) հնչյունական կազմն ունեցող մի քանի համանուն վերջածանցներ՝ ա) *-ոց₁*, գոյականական, մասամբ էլ բայական, ածականական և դերանվանական հիմքերից կազմում է գոյականներ՝ «տեղ» բառակազմական ընդհանուր նշանակությամբ, բ) *-ոց₂*, բայական հիմքերով կազմում է գոյականներ՝ «կոնկրետ առարկա (հիմնականում՝ գործիք)» և «գործողության» որպես երևույթի անուն» բառակազմական նշանակություններով, գ) հայերենում կա նախորդների հետ ծագումնաբանական կապ չունեցող նաև երրորդ *-ոց₃* ածանցը, որը հին հայերենի հոլովական վերջավորություններից էր և պահպանվել է մի քանի գրաբարյան քարացած կազմություններում՝ *հայոց, գլուխգործոց, Վայոց (ծոր)*:

Բազմիմաստ և համանուն բառերի տարբերակման օժանդակ միջոց է ենթադրյալ համանունների համար հոմանիշների ընտրությունը և ապա դրանց համեմատումը: Այս չափանիշը կարելի է կիրառել նաև ածանցների և ընդհանրապես ձևույթների համանունությունը որոշելիս: *-ոց* ածանցը (մեր առանձնացրած *-ոց₁-ը*)՝ որպես «տեղ» իմաստային անփոփոխակի կրող, հոմանիշ է *-արան* և *-սրան* ածանցներին (*ուսուցչանոց, ծաղկանոց* և *դասարան, ծաղկասրան*), իսկ «կոնկրետ առարկա (հիմնականում՝ գործիք)» նշանակությամբ (*-ոց₂-ը*)՝ *-իչ, -ակ₂* բազմիմաստ ածանցների առանձին նշանակություններին (*խարտոց, սղոց* և *քերիչ, հաշվիչ, լծակ, ծորակ*):

Եզրակացություններ

1. Ածանցների համանունության որոշման գլխավոր չափանիշը իմաստաբանականն է: Համանուն ածանցները իրենց խոսքային իրացման մեջ չունեն իմաստային առնչակցության որևէ եզր:

2. Կարևոր է նաև ածանցների ձևաբանական նշանակությունը, այսինքն՝ տվյալ ածանցի՝ այս կամ այն խոսքի մաս կերտելու բառակազմական կարողությունը:

3. Տարբեր հիմքերի հետ զուգորդվելու ունակությունը ևս կարևոր է ածանցների համանունությունը և բազմիմաստությունը տարբերակելու համար:

4. Համանունության որոշման օժանդակ միջոց է ածանցների հոմանիշների ընտրությունը և դրանց հետագա համեմատումը:

5. Այս չափանիշները հաշվի առնելով՝ արդի հայերենում պետք է առանձնացնել *-ng* (*-նց* // *-անց*) հնչյունական կազմն ունեցող երեք համանուն վերջածանց. ա) *-ng₁*, հիմնականում գոյականական հիմքերից կազմում է գոյականներ՝ «տեղ» բառակազմական ընդհանուր նշանակությամբ, բ) *-ng₂*, բայական հիմքերով կազմում է գոյականներ՝ «կոնկրետ առարկա» և «գործողության՝ որպես երևույթի անուն» բառակազմական նշանակություններով, գ) *-ng₃*, պահպանվել է մի քանի գրաբարյան քարացած կազմություններում:

Գրականության ցանկ

1. **Աբրահամյան Ա. Ա.**, Հայերենի քերականական համանունության շուրջ // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, 1, էջ 20-38:

2. **Աղայան Էդ.**, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, ԵՊՀ հրատ., Ե., 1984:

3. **Ասատրյան Մ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Խ. Ա. ԵՊՀ հրատ. Ե., 1970:

4. **Գալստյան Ս.**, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, ԵՊՀ հրատ., Ե., 1978:

5. **Էլոյան Ս.**, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Ե., 1963, 242 էջ:

6. **Մարգարյան Ա.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, ԵՊՀ հրատ., Ե., 1990:

7. **Պառնասյան Ն.**, Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1979:

8. **Սուքիասյան Ա.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, ԵՊՀ հրատ., Ե., 2004:

9. **Զահուկյան Գ.**, Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը // «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», պրակ 2, «Անանիա Շիրակացի» հրատ., Ե., 1998: